

POGREŠNO TUMAČENJE NIETZSCHEOVE FILOZOFIJE

IVO KOKIĆ
Filozofski fakultet,
Sveučilište u Zagrebu
ivokokic@gmail.com

SAŽETAK

Friedrich Nietzsche poznati je njemački filozof. Bavio se pitanjima morala, religije itd. Poznat je i po tome što je bio pobunjenik protiv autoriteta (prvenstveno vjerskih) i dominantnih etičkih normi. Osmislio je koncept nadčovjeka (*Übermensch*) kao najvišeg mogućeg stupnja razvoja do kojeg ljudi trebaju doći. Osoba nije nadčovjek po tome što je iznad nekih drugih ljudi, već po tome što se oslobodila slabosti koje su ju ograničavale u „starom” čovjeku. Nadčovjek je samo jedno od razmišljanja koja su pogrešno interpretirana. Žrtvom neispravnog razumijevanja Nietzsche je postao i po pitanju nihilizma, kojeg nije zagovarao, ali mu se olako pripisuje. Najzastupljenije iskrivljavanje njegove filozofije odnosi se na mit o tome kako je smatrao da je Bog mrtav („Gott ist tot”). Jedna figurativna izjava koja se odnosila na stanje u društvu iskorištena je kao teza kako je Nietzsche smatrao da nema Boga. Dakle, nacisti, nihilisti i ateisti, zloupotrijebili su izvorna Nietzscheova razmišljanja i prilagodili ih svom shvaćanju svijeta. Opasnost nerazumijevanja ideja koje je Nietzsche zaista zagovarao otvara mogućnost da i transhumanisti modificiraju pojam nadčovjeka sukladno svojim težnjama.

KLJUČNE RIJEČI

Bog, Friedrich Nietzsche, moral, nadčovjek, nihilizam

Friedrich Wilhelm Nietzsche (1844.–1900.) jedan je od najznačajnijih filozofa u povijesti. Rođen je u kršćanskoj obitelji, a otac mu je bio luteranski svećenik koji je umro kada je Nietzsche imao pet godina. Taj je podatak važno imati na umu pri sagledavanju njegovih stajališta o religiji. Nietzsche je i jedan od najpogrešnije tumačenih filozofa u široj javnosti, a mnogi iskorištavaju segmente njegove filozofije kako bi ju iskrivili i prilagodili vlastitom svjetonazoru. Stoga, ovaj esej teži demantirati pogrešne interpretacije njegove filozofije. To se odnosi na poimanje nadčovjeka (*Übermensch*), nihilizma, pitanja dobra i zla kao i morala te što zaista znači izjava „Bog je mrtav” („Gott ist tot“)?

Nietzsche je poznat kao kritičar dominantne kulture i morala svoga vremena. Pri tome treba razlikovati tri pojma koja su suprotna od moralnosti, a to su nemoralnost, amoralnost te imoralizam. Nemoralne osobe poznaju moralne norme, ali ne postupaju po njima. Amoralnost predstavlja nesposobnost prepoznavanja moralnih normi jer prefiks „a” označava lišenost, odsustvo ili pak

negaciju određenog pojma.¹ Imoralizam se odnosi na jednu sasvim drugačiju kategoriju jer prefiks „i” u navedenom slučaju predstavlja aktivnu, refleksivnu i kritičku negaciju morala određenog društva kao nečeg što je kulturno-povijesni konstrukt, a ne apsolutna istina.² Takve osobe nerijetko čak i predlažu uspostavu nekih novih moralnih načela. Upravo toj kategoriji pripada Nietzsche.

Svoja razmišljanja o moralu iznio je u knjizi *Uz genealogiju morala*. Genealogija označava povijest nastanka i razvoja određenog pojma te stoga Nietzsche u knjizi analizira kako su se formirale vrijednosti, kao i zašto ih prihvaćamo. On dovodi u pitanje samu ispravnost moralnih vrijednosti koje većina u društvu prihvaća kao pozitivne. Knjiga sadrži predgovor te tri rasprave (poglavlja).

U prvom poglavlju konstatira kako je oduvijek postojao moral gospodara i moral robova. Ono što su činili gospodari bilo je percipirano kao ispravno, tj. prilagođavali su pravila svom ponašanju. Drugim riječima, gospodari nisu osmislili moralne norme pa se onda ponašali u skladu s njima, već su moralna načela oblikovali sukladno tome da njihovo ponašanje bude percipirano kao pozitivno. Međutim, to ne znači da se Nietzsche po automatizmu svrstao na stranu morala robova samo zato što su oni potlačeni. Dapače, on zamjera moralu robova što je reaktivan, a ne aktivan jer se formira isključivo nasuprot gospodarima. Na taj način robovi opet stavljaju gospodara u prvi plan jer grade svoj moral na negaciji gospodareva.³ Na problem dominacije gospodara osvrnuo se i u knjizi *S onu stranu dobra i zla* tezom o tome kako je svako uzdizanje pojma „čovjek” uvijek bilo djelo aristokracije zbog toga što društvo vjeruje u ljestvicu poretka.⁴

U drugom poglavlju *Uz genealogiju morala* analizirani su savjest te osjećaj krivnje. Nietzsche uočava kako se ne radi o nečem univerzalnom, već na njih bitno utječu odnosi moći. Protivi se fenomenu grižnje savjesti te ga odbacuje jer je to produkt civiliziranja. Kao što je smatrao još Rousseau, civilizacija, društvo, kultura, umjetnost itd., nisu nešto pozitivno jer su nastali tako što je čovjek represijom otrgnut iz prirodnog stanja te mu je društvenim ugovorom nametnuto društveno stanje. Bio je protiv same biti kultiviranja čovjeka jer je to smatrao protuprirodnim, pa time i antiljudskim pothvatom. Rousseau je, ogorčen na taj proces, zagovarao prirodu naspram društvenosti, ali je ipak bio svjestan da se ljudi ne mogu vratiti u prirodno stanje.⁵ Kod Nietzschea je situacija nešto slože-

1 Hrvatska enciklopedija, „amoralno”. Dostupno na: <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=2329> (pristupljeno 13. 2. 2024.)

2 Hrvatska enciklopedija, „imoralizam”. Dostupno na: <https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=27182> (pristupljeno 13. 2. 2024.)

3 Friedrich Nietzsche, „‘Dobro i zlo’, ‘dobro i loše’”, u: Friedrich Nietzsche, *Uz genealogiju morala*, prev. Mario Kopic, AGM, Zagreb 2004., str. 19–55.

4 Friedrich Nietzsche, *S onu stranu dobra i zla*, prev. Dubravka Kozina, AGM, Zagreb 2002., str. 223.

5 Jean-Jacques Rousseau, *Društveni ugovor / O podrijetlu i temeljima nejednakosti među ljudima*, prev. Dragutin Hlad, Feniks knjiga, Zagreb 2012.

nija. On je također shvatio da nema povratka u prirodno stanje, ali se nije mirio ni s postojećom civilizacijom. Smatrao je da treba nadići postojeće društveno stanje koje je raznim normama stvorilo opterećenog čovjeka. Zato se zalagao za uvođenje novog morala nadčovjeka jer „stari” čovjek bio je ili gospodar ili rob.⁶

Nietzsche je toliko kompleksan da on čak i u onome što smatra negativnim vidi određene neosporne zasluge u povijesnom razvoju. Tako uočava kako je dugotrajan rad čovjeka na vlastitom socijalnom discipliniranju doveo do fenomena „čudorednosti čudoređa” („moralnosti morala”) te „socijalne luđačke košulje”. Bilo je potrebno prijeći taj razvojni stupanj kako bismo mogli doseći ono što Nietzsche smatra najuzvišenijim stupnjem napretka, a to je „suvremeni individuum”.⁷

Treće poglavlje kritizira asketske ideale. To se odnosi na askezu mono-teističkih religija, kao i nekadašnjih antičkih etika. Odbacuje askezu jer je njezin krajnji cilj zapravo ništa. Tu dolazimo do jednog od pogrešnih tumačenja Nietzscha po pitanju nihilizma. On definitivno nije bio za težnju ništavilu, već upravo suprotno – za realiziranje svih ljudskih potencijala u punini života.⁸ Premda priznaje da su asketski ideali ponudili čovjeku nekakav smisao, a „bolje bilo kakav smisao nego nikakav”, on ih odbacuje kao „samoubilački nihilizam”.⁹ Zato je sasvim pogrešno kazati da je Nietzsche zagovarao „ateistički nihilizam”. On niti je zagovarao vjerovanje ni u što, niti je napisao da život nema smisla jer Bog ne postoji. Zato je krivo, iako veoma rasprostranjeno, svrstavati ga u nihiliste. Iako će Nietzscheov odnos prema Bogu biti kasnije analiziran, važno je već i sada napomenuti kako se on nije upuštao u argumentiranje teze da Bog ne postoji, niti mu je to bio cilj. Najopćenitiji, iako ne sasvim detaljan zaključak mogao bi biti da je Nietzsche smatrao kako ionako nije moguće spoznati postoji li Bog te se stoga nije iscrpljivao takvim raspravama.

Nietzscheova razmišljanja o religiji također se često površno prikazuju. Poznato je da je bio jedan od istaknutijih kritičara Crkve kao institucije. No, biti oponent Crkve, kršćanstva, religije te vjere u Boga, predstavlja četiri odvojene i različite kategorije. Primjerice, Søren Kierkegaard bio je teolog i kršćanski egzistencijalist, a u stalnom sukobu sa službenom Evangelističkom (luteranskom) Crkvom.¹⁰ Nadalje, prosvjetiteljski filozof Voltaire odbacio je i kršćanstvo kao religiju, ali je osmislio deizam kao „razumnu religiju”. Iako je odbacio Crkvu, a nije prihvaćao ni kršćanstvo, Voltaire ne samo da nije osporavao egzistenciju Boga

6 Friedrich Nietzsche, „Krivnja’, ‘loša savjest’ i slično”, u: F. Nietzsche, *Uz genealogiju morala*, str. 57–106.

7 F. Nietzsche, *Uz genealogiju morala*, str. 59.

8 Friedrich Nietzsche, „Što znače asketski ideali?”, u: F. Nietzsche, *Uz genealogiju morala*, str. 107–189.

9 F. Nietzsche, *Uz genealogiju morala*, str. 188.

10 John Lippitt, C. Stephen Evans, „Søren Kierkegaard”, *Stanford Encyclopedia of Philosophy* (22. 5. 2023.). Dostupno na: <https://plato.stanford.edu/entries/kierkegaard/> (pristupljeno 13. 2. 2024.).

kao Stvoritelja svemira nego je smatrao ateizam opasnim za društvo. Štoviše, tvrdio je kako vjerovanje u egzistenciju Boga pomaže uspostaviti društveni napredak.¹¹ Dobro je imati na umu složenost tih kategorija pri razmatranju Nietzschea.

U trećem poglavlju knjige *S onu stranu dobra i zla* Nietzsche govori o religiji na vrlo iznijansirani način. On ne zamjera religiji što čovjeku pruža odnos prema mogućoj transcendentalnoj višoj instanci, već su njegove kritike usmjerene konkretno prema kršćanstvu. Iznio je svoje neslaganje s poznatom tezom Blaisea Pascala o tome kako bi čovjek polazeći od razumna stajališta trebao vjerovati u Boga i ponašati se u skladu s tim. Naime, ako Bog postoji, vjernik će biti beskrajno nagrađen, a ako ne postoji, gubitak života je ionako zanemariv jer nema života poslije smrti. S druge strane, za one koji se ponašaju suprotno Božjim normama, gubitak života će također biti zanemariv ako Bog ne postoji, ali kazna u slučaju njegova postojanja bi im bila beskrajna.¹² Nadalje, Nietzsche piše općenito negativno o kršćanskoj vjeri jer tvrdi da se zasniva na žrtvovanju, prije svega na žrtvovanju slobode i samosvjesnosti duha. Divi se otmjenosti Rimskog Carstva te mu nije drago što se kršćanska etika oslanja na antičku rimsku filozofiju koju on veoma cijeni. Ne sviđa mu se ni kršćanska formula „Bog na križu”, no cijeni iskrenost vjere Martina Luthera. Također, izražava simpatije prema vjerovanjima nordijskih barbara.¹³

Time uočavamo da Nietzsche nije bio općenito protiv religioznosti, već samo konkretno protiv one religije čija se vjerovanja nisu uklapala u njegova stajališta. Moguće da je Nietzscheu imponiralo što nordijska božanstva specifičnije i jasnije u sebi utjelovljuju određene vrline poput hrabrosti, dok kršćanski Bog predstavlja univerzalnu dobrotu i svemoć. Nordijski bogovi bili su antropomorfizirani kao ratnici, dok se Isus bez borbe predao na izvršenje smrtne kazne. Jasno je prema kome će više simpatije iskazati filozof koji se zalagao za stvaranje snažnog nadčovjeka.

Svoja razmišljanja o nadčovjeku i o Bogu, Nietzsche je iznio u knjizi *Tako je govorio Zaratustra: knjiga za svakog i ni za koga*. Knjiga se sastoji od *Zaratustrina predgovora* te *Zaratustrinih govora* koji su podijeljeni na četiri dijela. U tom djelu Nietzsche progovara kroz fiktivne govore perzijskog filozofa Zaratustre pučanstvu. Već u predgovoru junak djela uspostavlja svoj cilj: „Učim vas nadčovjeku. Čovjek je nešto što treba biti prevladano.”¹⁴

11 Whitman College, „Voltaire”. Dostupno na: <https://www.whitman.edu/VSA/trois.imposteurs.html> (pristupljeno 13. 2. 2024.).

12 Britannica, „Pascal’s wager”. Dostupno na: <https://www.britannica.com/topic/Pascals-wager> (pristupljeno 13. 2. 2024.).

13 F. Nietzsche, *S onu stranu dobra i zla*, str. 65–67.

14 Friedrich Nietzsche, *Tako je govorio Zaratustra: knjiga za svakog i ni za koga*, prev. Danko Grlić, Mladost, Zagreb 1962., str. 10.

Jednom kad čovjek bude prevladan, nadčovjek će na čovjeka gledati onako kako današnji čovjek gleda na majmuna. Autor uočava kao problem što je današnji čovjek veći majmun od bilo kojeg majmuna. Na čovjeka gleda kao na konop koji je pričvršćen između životinje i nadčovjeka, a ispod tog konopa nalazi se provalija. Ako stojimo na tom konopu, sve je opasno – zaputiti se u bilo kojem pravcu, pogledati iza sebe ili pak zbog oklijevanja stajati na mjestu. Nadčovjeka je potrebno uspostaviti jer je on smisao zemlje. Stoga, Zaratustra poziva slušatelje da ostanu vjerni zemlji, umjesto da se posvete nadanjima o nadzemaljskom. Kao što je grijeh prema Bogu bio najveći grijeh u vremenima kad su gotovo svi ljudi bili religiozni, tako će u vremenu nadčovjeka najveći grijeh biti ne cijeniti smisao zemlje. Zaratustra je svjestan da nitko iz publike kojoj se obraća neće od sebe stvoriti nadčovjeka, ali ih poziva da postanu očevi i pretci nadčovjeka.¹⁵

Važno je osvrnuti se i na popularni mit o tome kako je Nietzsche smatrao da je Bog mrtav („Gott ist tot“). Prije svega, u drugom poglavlju navedene knjige, to nije misao samog Zarastre (kroz kojeg progovara Nietzsche), već se Zaratustra prisjeća nečega što mu je sam davao kazao. Nadalje, puni citat (kojeg se uglavnom navodi samo segmentarno) glasi: „Bog je mrtav; od svoje je samilosti prema ljudima umro bog.”¹⁶ Razmatrajući tu rečenicu, kao i općenito širi kontekst potpoglavlja, postaje jasno da Nietzsche nije htio time poručiti da Bog doslovno ne postoji, tj. da ne egzistira kao biće. Krajnje je promašeno tumačiti navedenu tezu kao tvrdnju da je Bog prestao postojati.

U četvrtom poglavlju knjige još više uviđamo kako Zaratustra ne teži ateizmu, niti antiteizmu. To se ogleda u tvrdnji kako stari Bog više ne živi. Time ne misli na Boga kao osobu već na odnos društva prema tradicionalnim religijama. Ljudi su već u Nietzscheovo vrijeme počeli odbacivati religiju, kao i samu ideju Boga. Ne progovara o božanskoj egzistenciji, već o odnosu društva prema percepciji Boga. Nietzsche u tom dijelu knjige uopće ne egzaltira što su se ljudi odmaknuli od Boga. Upravo suprotno, on okrivljuje religiju što je dovela ljude do toga da su odlučili odbaciti Boga.¹⁷

Kao što je ispravno zaključio Jordan Peterson na predavanju održanom u Zagrebu u lipnju 2022. godine, Nietzsche je bio itekako svjestan posljedica „smrti” Boga. Nietzsche nije zamišljao društvo u kojem ljudi ne vjeruju u Boga kao nekakvu utopiju kojoj treba težiti, već je zazirao od toga kao od najgore distopije. Upravo je to Peterson istaknuo kao najveću razliku između Marxa i Nietzschea jer Nietzscheova filozofija nema intenciju odvojiti čovjeka od Boga.¹⁸

15 Ibid., str. 10–12, 84.

16 Ibid., str. 89.

17 Ibid., str. 260–261.

18 Jordan Peterson, „Beyond Order”, predavanje, Koncertna dvorana *Vatroslav Lisinski*, Zagreb, 14. 6. 2022.

Dodatan razlog zašto bi bilo poprilično teško zamisliti Nietzschea kao ateista je i taj što se u svojoj knjizi *Rođenje tragedije iz duha glazbe* (1872.) oslanja na antičke grčke filozofe.¹⁹ Premda to nije garancija da se i slaže s njihovim uvjerenjima, ipak je dobro osvrnuti se na mogući utjecaj Aristotelovih ideja na Nietzschea. Po Aristotelu postoje četiri uzroka supstancije: tvarni (*causa materialis*), oblikovni (*causa formalis*), tvorni (*causa efficiens*) te svršni (*causa finalis*). Upravo je posljednji, *causa finalis*, uzrok zbog čega supstancija postoji. Dakle, mora postojati nešto zbog čega postoji sve ostalo. Ako je i Nietzsche prihvatio takve ideje, onda je poprilično nezamislivo da nije prihvaćao i pojam Boga.

Posebno pogrešno interpretiran aspekt Nietzscheove filozofije jest nadčovjek (*Übermensch*). Nietzscheova sestra Therese Elisabeth Alexandra Förster-Nietzsche te mnogi njegovi prijatelji bili su simpatizeri nacizma u Njemačkoj. Njegova sestra prilagodila je određena bratova djela tako da se što bolje uklupe u tadašnju nacističku ideologiju, posebno ideju o nadčovjeku.

Međutim, Nietzscheov nadčovjek zapravo je u suštij suprotnosti s nacizmom. Naime, bit Nietzscheove filozofije sam „ja”, a ne „on”, a pogotovo ne „oni”. Naravno da nekoga treba uništiti kako bi se stvorio nadčovjek, ali taj koga treba uništiti sam onaj stari „ja”, a ne neka skupina ljudi, tj. „oni”. Nadalje, nema sumnje da nadčovjek treba biti iznad (*über*) nekog drugog, ali taj nad kime nadčovjek treba dominirati je onaj stari čovjek koji je bio zarobljen lažnim vrijednostima, a ne neka društvena skupina.

Mogućnost zlorabe Nietzscheovih razmišljanja dolazi od svakog totalitarnog sustava (ne samo nacizma) jer svaki totalitarizam teži stvaranju „novog čovjeka”. To je ujedno jedan od razloga zašto je svaki totalitarizam uvijek nedovršeni proces, tj. nijedan totalitarni sustav još nije ostvario svoju utopiju, čak iako službeni narativ tog režima tvrdi da jest. Uvijek ima prostora za daljnji napredak kojim će se čovjeka još više formirati u skladu s vladajućom ideologijom i time ga odvajati od svih vrijednosti starog sustava. Pri tome je izlišno pozivati se na Nietzschea jer on je ustao protiv autoriteta, hijerarhije i općeprihvaćenih normi, pa je teško zamisliti da bi podržao nametanje svega toga u „celofanu” neke nove ideologije.

Posebno treba upozoriti na opasnost u vidu zlorabe ideje nadčovjeka koju provodi transhumanizam. Bliži se dan kad će simpatizeri transhumanizma zagovarati robotiziranje čovjeka, tj. spajanje ljudskog mozga s digitalnim inovacijama. Ne treba smetnuti s uma da čipirani ljudi već postoje. Teško je predvidjeti u kakve će točno ekstreme zagovaratelji sličnih akcija ići te koliko će masovnost tražiti pri njihovu nametanju populaciji. Dovoljno je samo sjetiti se

19 Britannica, „The Birth of Tragedy”. Dostupno na: <https://www.britannica.com/topic/The-Birth-of-Tragedy> (pristupljeno 13. 2. 2024.).

kako je krajem 2021. godine švedska kompanija Epicenter izradila mikročipove koji se usaduju ispod kože, a služe kao potvrda o cijepljenju protiv bolesti COVID-19 (koronavirusa). Dakle, kao da COVID-potvrde već dovoljno same po sebi ne predstavljaju put u Orwellovu 1984.,²⁰ stvoren je još strahotniji princip u kojem se ne skenira kod na papiru već ugrađeni čip ispod ljudske kože. U ovom će stoljeću vjerojatno već biti interesnih skupina koje će težiti digitaliziranju čovjekova mozga, ali ne u svrhu „čitača misli” kao kod Stephena Hawkinga (što je opravdano), već s ciljem „unaprjeđenja” uma. Lako je moguće da će realizaciju toga predstavljati kao formiranje nadčovjeka, tj. pogrešno iskoristiti Nietzscheov motiv. Stoga je važno razumjeti istinske Nietzscheove ideje kako bi se upravo njima mogli suprotstaviti takvim dehumaniziranim perverzijama te izbiti iz ruke pseudoargumente koji se temelje na krivom tumačenju Nietzschea i nemaju veze s njegovim stvarnim idejama.

Budući da se većina ljudi ne bavi proučavanjem Nietzscheovih djela, u društvu uglavnom kruže razne dezinformacije o njegovim razmišljanjima. Pogrešne interpretacije posebno su prisutne tamo gdje postoje skupine koje žele iskoristiti Nietzschea kao lažnu potkrepu svojim ideologijama. Pri tome mnogi možda čak ne iskrivljuju Nietzschea svjesno, već su i sami nasjeli na priče čiju istinitost nisu provjeravali čitajući njegova djela. To se odnosi na pogrešno predstavljanje Nietzschea kao nihilista, a on definitivno nije težio vjerovanju ni u što. Nadalje, koncept nadčovjeka ne daje nikakvo uporište nacizmu ili nekoj sličnoj ideologiji jer se ne odnosi na rasu ljudi koja je iznad ostalih. Nadčovjek nije biološko već duhovno određenje koje nastaje kad „stari” čovjek oslobodi sve svoje potencijale. Zato se ni transhumanizam nema pravo oslanjati na Nietzschea, jer pojedincu ne treba nikakva tehnologija kojom će postati nadčovjek, već se treba sam izboriti za to. Uočavamo kako Nietzsche nije odbacivao pojam morala niti koncept dobra i zla. On se bunio protiv postojećeg morala (kao i protiv Crkve i kršćanstva općenito) te je zagovarao stvaranje novog sustava vrijednosti. Uočio je da dobro i zlo postoje, ali uvijek postoje u kontekstu. To znači: ako su sadašnje vrijednosti kontekstualno formirane, onda ih se može i promijeniti utjecajem vanjskih (društvenih) faktora. Najveći promašaj je smatrati kako je Nietzsche mislio da je Bog umro, odnosno da „nema Boga”. Tragikomično je takvo što zaključivati na temelju polovice jedne rečenice koja je izvađena iz konteksta knjige i tendenciozno sagledana kroz ateističku perspektivu. Nema ozbiljnih argumenata koji bi dokazali da je Nietzsche tvrdio kako je potrebno formirati društvo bez Boga. Najkraće rečeno, nije bio zagovaratelj ateizma. Naposljetku, navedena pogrešna tumačenja Nietzschea međusobno su vrlo kompatibilna jer se ne zasnivaju na stvarnoj želji za analizom njegove filozofije. Umjesto toga, koriste se

fiktivne Nietzscheove ideje kao pomoćno sredstvo u cilju dokazivanja nekih već unprijed donesenih zaključaka.

Možemo zaključiti kako je Nietzsche s dobrim razlogom jedan od najutjecajnijih filozofa u povijesti. Njegova razmišljanja vrlo su kompleksna, no često su vrlo površno prikazana te prenesena u sasvim drugačijem svjetlu od izvornog značenja.

LITERATURA

Britannica, „Pascal's wager”. Dostupno na: <https://www.britannica.com/topic/Pascals-wager> (pristupljeno 13. 2. 2024.).

Britannica, „The Birth of Tragedy”. Dostupno na: <https://www.britannica.com/topic/The-Birth-of-Tragedy> (pristupljeno 13. 2. 2024.).

Hrvatska enciklopedija, „amoralno”. Dostupno na: <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=2329> (pristupljeno 13. 2. 2024.).

Hrvatska enciklopedija, „imoralizam”. Dostupno na: <https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=27182> (pristupljeno 13. 2. 2024.).

Lippitt, John – Evans, C. Stephen. „Søren Kierkegaard”, *Stanford Encyclopedia of Philosophy* (22. 5. 2023.). Dostupno na: <https://plato.stanford.edu/entries/kierkegaard/> (pristupljeno 13. 02. 2024.).

Nietzsche, Friedrich. *S onu stranu dobra i zla*, prev. Dubravka Kozina, AGM, Zagreb 2002.

Nietzsche, Friedrich. *Tako je govorio Zaratustra: knjiga za svakog i ni za koga*, prev. Danko Grlić, Mladost, Zagreb 1962.

Nietzsche, Friedrich. *Uz genealogiju morala*, prev. Mario Kopic, AGM, Zagreb 2004.

Orwell, George. *1984.*, prev. Antun Šoljan, Alfa, Zagreb 2001.

Peterson, Jordan. „Beyond Order”, predavanje, Koncertna dvorana *Vatroslav Lisinski*, Zagreb, 14. 6. 2022.

Rousseau, Jean-Jacques. *Društveni ugovor / O podrijetlu i temeljima nejednakosti među ljudima*, prev. Dragutin Hlad, Feniks knjiga, Zagreb 2012.

Whitman College, „Voltaire”. Dostupno na: <https://www.whitman.edu/VSA/trois.imposteurs.html> (pristupljeno 13. 2. 2024.).